
*В'ячеслав
Циба*

КАНТОВЕ ПОНЯТТЯ ПРАВИЛА І ПРОБЛЕМА МОВИ

Замість вступу

Започаткований Імануїлом Кантом трансцендентальний проект знання як активності лишив по собі низку теоретичних ускладнень. У цій статті я окреслю ті з них, які стосуються лінгвістичного аспекту категорійного синтезу. Отож нам перш за все потрібно з'ясувати, чи наявне у Кантових працях вчення, яке можна визначити як теорію мовного вираження синтетичних суджень *a priori*. Відповідно хід наших розшукувань включатиме виконання двох завдань. У першій частині статті я з'ясую, чи мислив Кант проблему мови як проблему, у другій частині я проаналізую семантичну спорідненість Кантового поняття правила судження, зокрема порівняю його з концептом «дотримання правила», яке ми віднаходимо у пізній філософії Вітгенштайна. Кінцевою метою обох тематичних екскурсів стане розкриття відношення між трансцендентальною семантикою Канта та граматичною філософією.

I

Історико-філософські студії показують, що розлогу тематизацію принципів експресії ментальних змістів Кант провадить у пізній критичний період¹. Звернімося до тексту його

¹ Спроби показати еволюцію поглядів Канта щодо сучасної для нього філософської рефлексії про мову зроблено у розвідках Майкла Форстера [Forster, 2012] та Роберта Батса [Butts, 1988]. Автор останньої праці вважає визначаль-

останньої праці прижиттєвого видання, що має назву «Антропологія з прагматичного погляду» (1798). Підкреслюючи необхідність знакового позначення думок з огляду на їх темпоральну визначеність, Кант твердить:

«Здатність пізнання теперішнього як засобу пов'язування уявлення про передбачуване з уявленням про минуле є *здатністю позначення*. — Дія душі щодо сприйняття пов'язуванню є *позначенням (signatio)*... Образи речей (споглядання), позаяк вони є тільки засобами уявлення за допомоги понять, є *символами*, а пізнання за допомоги цих символів називають символічним або образним (*speciosa*). *Знаки* ще не є символами, адже вони можуть бути лише опосередкованими (непрямими) знаками, які самі по собі нічого не позначають, а шляхом сполучення призводять до споглядань, а через них — до понять... Символи є просто засобами розсуду, що діють побічно через аналогію з певними спогляданнями, щодо яких можна так само застосувати поняття, щоб шляхом зображення надати йому предметного значення»² [Kant, 1798: S.191].

Далі Кант розкриває своє розуміння зв'язку ментального та мовленнєвого: «Спосіб, за допомогою якого позначають думки, — це мова, найкращий спосіб розуміти себе та інших. Мислення — це *розмова* із собою... а внаслідок цього й внутрішнє *слухання* себе (завдяки продуктивній силі виображення)... [Утім,] брак здатності позначення або її некоректне використання (коли знаки приймають за речі, і навпаки) призводить, надто у справах розуму, до того, що люди, споріднені однією мовою, виявляються поняттєво віддаленими одне від одного» [Kant, 1798: S.192–193].

Кантові, як бачимо, йдеться про амбівалентність мовленнєвої здатності. З одного боку, ми наділені нею і завдяки цьому спроможні виражати

ним поштовхом для рецепції Кантом проблеми мови його епістолярну полеміку з Гаманом, який згодом рішуче розкритикував *purismus mentalese* першої «Критики». Як відомо, осереддя критики з боку Гамана є твердження про мову як єдине джерело пізнавальних здатностей, з якого походять чуттєвість та розумність, що й перетворює завдання дедуції категорій на доведення уже відомого з мовної практики [Hamann, 1825: S.9]. Гаманів закид Кантові про «німоту» трансцендентального суб'єкта свідчить про неспроможність такого суб'єкта оперувати поняттями предметного пізнання.

У своїй реконструкції кантівського проекту Йозеф Зимон стверджує, що метод критики вимагав перегляду положень метафізики через звертання, зокрема, й до теми мови. Ретельне вивчення рукописного спадку Канта, його «*Reflexionen*», дає Зимонові змогу довести: Кант був свідомий необхідності «загальної граматики» як форми судження взагалі для завершення переходу від трансцендентальної епістемології до антропології [Симон, 2008: с.258], — сфери, де об'єктивне стає *значущим* не лише для індивідуального суб'єкта. Тому якщо аналіз відношення самосвідомості та категорій розглядати як укорінений в предметну референцію, об'єктивна значущість *судження* набуває вираження в його синтаксичній будові.

² Надалі уривки з Кантових праць я подаю у власному перекладі. Цитування критичного корпусу здійснено за усталеною практикою: першому виданню «Критики чистого розуму» відповідає літера А, другій редакції цієї ж «Критики» — літера В. Текстом, на основі якого здійснено переклад обох видань, є [Kant, 1974].

змісти своїх думок, а з іншого боку, як істоти скінченні ми підвладні спокусі спотворювати їхні змісти, а отже потрапити у пастку непорозуміння не тільки з іншими особами, а й із самими собою. Твердження Канта почасти підтверджують припущення про те, що комунікативної здатності, описаної ним як продуктивної, трансцендентальна суб'єктивність не потребує, а можливість мовного апіорі взагалі є надлишковою. Між царинами чистого мислення і (ви)мовлення, отже, фіксуємо прихований конфлікт, який доречно зобразити у термінах первинності та інструментальності. Засоби висловлення думки завжди менш досконалі за характер ментального акту, який вони супроводжують, унаочнюючи. Так, процедуру схематизації категорій, що уможливує застосування символічного позначення явищ, добре проілюстровано на прикладі об'єктів «тарілка» або «собака» (В 176, 180). Але акт схематизації чуттєвих феноменів вимагає наявності у суб'єкта символічної організації мислення, яка підпорядковує відношення схеми емпіричного поняття щодо конкретного предмета. Мовчазне мислення, в якому може відбуватися ізольоване «слухання себе», виявляється справою інтелектуального зосередження, таємничою працею інтроспекції. Спроможність «почути» (а точніше, углядіти) власні (!) думки не інакше як через символічну гру уяви означає, що Кантова метафора йде у розріз з його менталістською доктриною. Тому цілком очікуваним стає висновок про невміння істот, наділених мовною здатністю, правильно її застосувати.

Кантове поняття споглядання містить у собі необхідність його підпорядкування чистим поняттям розсуду за посередництва продуктивного виображення. У «Критиці сили судження» він ясніше, ніж у першій «Критиці», дає зрозуміти своє бачення сутності уявлень: вони є ніщо інше, як лише знаки, чи то пак зумовлені фікції, через залучення яких багатоманіття, яке нам постачає чуттєвість, проходить квантифікацію у когнітивному апараті свідомості. Повідомлення *своїх* думок іншим можливе за умови допредметного стосунку виображення до розсуду у трансцендентальному синтезі. При цьому Кант підкреслює, що виображення (оскільки воно є продуктивне) має силу впливати на розсуд, обмежуючи повновладдя його поняття [Kant, 1790: S. 296]. Це, припускаємо, мало означати релятивне прочитання натуральних граматик. Проте ця гіпотеза суперечить структурі пізнавальних здатностей, позаяк у трансцендентальному синтезі (чистих) споглядань дії виображення й розсуду є двома стадіями одного акту, що полягає в *аспектуальному* застосуванні правил. Так, у згаданому прикладі з тарілкою, ми логічно узгоджуємо предмет взагалі в його можливому геометричному вимірі з образом речі, доступної в окремій ситуації сприйняття щодо інших навколишніх речей. Отож маркер «тарілка» опосередковує акт емпіричного споглядання в акті чистого синтезу.

Крім того, визначення образного або символічного пізнання як несаможиттєвого, *змістовно* опосередкованого поняттєвим каркасом нашого розуму, потребує транспонування на рівень здатності висловлювання. Що це

означає? Якщо я хочу зробити зрозумілим для свого співрозмовника повідомлення типу «Пішов сніг» (і цією фразою утримати його від необдуманого прогулянки), я маю брати до уваги не тільки те, що слова «сніг» та «йти» повинні бути йому зрозумілі, а й також ту обставину, що вибудована за їх допомоги конструкція може бути самотужки відтворена моїм співбесідником. Простіше кажучи, акт мовлення завжди імплікує в собі дві синхронні дії, артикуляцію та інтерпретацію, що різняться за послідовністю знаків у ній, хоча їхні значення мусять бути логічно когерентними. Таке узгодження потребує особливого регулятива, яким є *правило* судження. Це не важко пояснити на прикладі мовців, що вступають у комунікативну взаємодію, володіючи різними мовами, скажімо, українською та німецькою. Україномовний учасник діалогу знає, що подане вище речення означає не лише факт снігопаду, а й те, що він спрямовує ілюктивну силу, з якою один зі співрозмовників силкується переконати іншого відмовитися від прогулянки. Разом з тим мій німецький співбесідник сприймає «Пішов сніг» як прямий аналог *Es schneit*, а відтак як аргумент на користь екзерситиву (у термінах Джона Остина) *Jetzt steht es nicht nötig, das Wohnung zu verlassen* (Зараз не варто залишати оселю)³.

Здатність розрізнати сенс висловлювання та контекст його ужитку ми приписуємо синтетичній природі свідомості. Невиражена думка унеможливує умови її значущості, що для трансцендентальної доктрини рівнозначне необхідним умовам здійснення чистого синтезу, для якого пов'язання емпіричних понять є надлишковим. Тому вимога об'єктивності як значущості повинна передбачати вербалізацію або символізацію значення у публічному просторі. Зазначимо, що таке пов'язання повсякчас припускає вирізнення та ідентифікацію слів / понять як об'єктивну умову єдності мислення.

Я вже казав про повільну відмову Канта від визнання периферійності мовної тематики. Однак неправильно легковажити натяками, які він залишив у текстах ранньокритичної та докритичної доби. Зокрема, у «Прологоменах» (§ 39) вказано на хибну подібність, що існує між категоріями та граматичними правилами мововжитку [Кант, 2005: с.56]. Якби така подібність справді мала місце, ми могли б уявити апіорну метамову на кшталт універсальної граматики всіх живих та мертвих мов, тим самим одержали б доступ до «першозначень», не обтяжуючи себе пов'язуванням формальних засад цієї чистої мови з якоюсь з історичних мов. Кант протиставляє категорії розсуду квазіпоняттям апіорної мови на тій підставі, що «апіорна мова» не потребувала би синтетичної активності суб'єкта, а її «поняття» містили би в собі всю множину готових комбінацій категорій та споглядань. Проте у «Критиці сили судження» (§ 59) він прояснює свою позицію, про-

³ Пор. з Кантовою лімітацією значущості емпіричних понять: «Ми не матимемо змоги розуміти, якщо лише нашим словам не відповідатиме дещо у спогляданні» (В 333).

водячи розмежування споглядань на схематичні та символічні, тобто безпосередні та опосередковані, показуючи спосіб концептуалізації даних рецетивності. Наша мова, каже Кант, переповнена словами, що зображують стани справ опосередковано, і оскільки ці зображення є непрямими, ми змушені послуговуватися цими словами як *аналогами*, причетними не до актів конституювання, а лишень до актів другого порядку [Kant, 1790: S.352–353], для яких наявність предмета не є обов'язковою передумовою. Звідси випливає (не експлікована у тексті) теза: «збої» у розумінні пояснюються тим, що граматики мови відображає *нестабільну* відповідність емпіричного речення логічній формі судження. Це не виключає того, що рефлексійний акт властиво передбачає способи свого вираження. Прикметно, що цими роздумами Кант упритул наблизився до проблеми дескрипцій та існування ідеальних предметностей, які, на жаль, у «Діалектиці» достатньо не розгорнуті.

Постановка Кантом питання про достатню й необхідну дедукцію категорій, її умовний поділ за принципом об'єктивності, засвідчують потребу коригування вчення про апіорні поняття. Так, у трансцендентальній аналітиці, найгрунтовніше розробленій частині його «Критики», він демонструє питому обережність у тлумаченні термінів *об'єкт* і *предмет*:

«Можна, що правда, назвати об'єктом усе і навіть кожне уявлення, оскільки його можна усвідомлювати. Однак, щоб вирішити, що це слово означає стосовно явищ, не тому, що вони є об'єктами (як уявлення), а оскільки вони позначають певний об'єкт, потрібне глибше дослідження» (В 235) [Kant, 1974: S.227].

Тим самим Кант не просто відкладає розв'язання проблеми генези апіорних понять, а й забезпечує недоторканність власного словника, внаслідок чого може час від часу вживати у реченні обидва поняття як подібні і протилежні водночас. Певну лінгвістичну необережність помічаємо і у випадку з поняттями судження та речення.

Судження — це не лише результат спонтанно-синтетичної дії, ґрунтований на силі виображення; він так само ґрунтований на системі трансцендентальних синтезів, кожен з яких надає єдності вираженню та змісту. Завершуючи систему критики, Кант доповнює начерки субординації синтезів, які ми бачимо у «Критиці» 1781 року, їх співвіднесеністю з нашою здатністю говорити. Вона повинна активізувати одразу три практичні модули — артикуляцію, модуляцію та жестикуляцію [Kant, 1790: S.321], завдяки чому відбувається передача повідомлення. Перетин усіх модусів задає умови одночасності мисленню, спогляданню та відчуттю, а також актові їх передачі назовні, що дає підстави вважати цей начерк шкідом інтерсуб'єктивної теорії об'єктивного значення.

Відношення мислення і мови ставить перед нами дилему: характеристика мовних знаків як засобів вираження думок робить їх взаємодію з ментальним фіктивно рівноцінною, а той факт, що люди через мовні практики реа-

лізують свої здатності пізнавати й чинити, свідчить про пропозиційну основу комунікативного обміну. Кантове розв'язання цієї дилеми полягає у визнанні незалежності суб'єктивного змісту судження та формальної структури речення від партикулярного характеру мов. У полемічному трактаті проти вольфганца Ебергарда (1790) Кант окреслює принципи розрізнення логіки і граматики:

«Логіки зовсім не мають рації в тому, що вони визначають речення як судження, виражене словами... В умовному реченні «Якщо тіло просте, то воно незмінне» наявне відношення двох суджень, жодне з яких не є реченням; лише відношення слідування останнього (*консеквента*) з першого (*антецедента*) робить судження реченням... Асерторичне судження «будь-яке тіло є подільним» каже більше за суто проблематичне («слід вважати, що тіло є подільним» тощо) і підлягає загальному логічному принципу для асерторичних суджень, а саме: «кожне речення повинно бути обґрунтоване» (бути не просто одним з можливих суджень)» [Кант, 2009: с.46].

З наведеного фрагмента випливає, що сингулярне судження не містить підстав вважати його реченням просто тому, що його можна символічно записати. У трансцендентальному ідеалізмі реченням визнано складну граматичну конструкцію, в якій наявна процедура логічного слідування. Отже, речення — це референтний зв'язок простих суджень. Кантівське тлумачення *речення* обов'язково передбачає опис твердження «*про...*», тобто розширеного судження, яке фіксує наявність двох і більше предикатів у суб'єкті. Так, у висловлюванні про тіла помітні два способи формування речення: а) через просту імплікацію; б) через еквіваленцію двох простих суджень. Характерно, що маркер істинності пропозиційного змісту є обмеженням для класу асерторичних суджень, який повідомляє нам умови осмисленості речення як такого. Особливість кантівського стилю міркування, вочевидь, полягає у предметній віднесеності значення, що найвиразніше виявляє клас висловлювань про дійсне, логічний зміст та обсяг яких є більшим за зміст та обсяг інших модальних висловлювань. Доречною щодо сказаного є заувага Вільгельма Лютерфельдса: «Засадовою [для Канта] є думка про те, що мовні вирази відповідно до часових «схем» категорій зв'язані за допомоги граматичних правил синтезу.. так, що ці вирази лише внаслідок цього є «стосунком до об'єктів, отже значенням» (B 185)» [Lütterfelds, 2003: S.155]. В акті референції об'єкт проходить лінгвістичну ідентифікацію, натомість роль схеми полягає у просторово-темпоральній локалізації відповідного поняття об'єкта, тобто у співвіднесенні його з чуттєвим образом. Тому «значення» — це єдність фактично здійсненої референції мови і предмета, що виникає через уніфіковані форми нормативно скерованого вжитку понять і виразів» [Lütterfelds, 2003: S. 156]. Мова, таким чином, відображає функцію правил *застосування* понять щодо чуттєвого багатоманіття тією мірою, як самосвідомість виконує функцію правила *єдності* щодо синтезу цього багатоманіття. Тут слушно вказати на збіг такого підходу з Вітгенштайновою

концепцією прагматичного значення, яка ототожнює правило з нормативною регулярністю, закріпленою у лінгвістичній поведінці.

Визначальним критерієм розмежування суджень та речень можна вважати метафізичний зміст останніх, нагадуванням про що є багатий спадок схоластичної *grammatica speculative*. Яскравим прикладом метафізичної граматичної конструкції є логічна структура онтологічного аргументу буття Бога. Його зміст (поняття Бога містить у собі предикат трансцендентного буття, рівень досконалості якого робить нас неспроможними пізнати повноту цього буття) є неспростовним підтвердженням того, що слова, якими ми користуємося у повсякденні, а відтак сама *ідея* надісторичного «дерева» мови, не є вкоріненими в нашому когнітивному апараті. Якщо одне лише слово (Бог) має невизначений обсяг і спроможне перманентно породжувати парадокси мислення, то синтаксична система загалом свідчить про відсутність сталих відношень між предметами та іменами, які б вичерпно описували їхні властивості, а отже насичували імена прозорими значеннями, — ще один антиметафізичний мотив, активно підхоплений філософією Вітгенштайна. Звідси випливає, що мова «поступається» мисленню в якісному критерії повноти знання, з чого випливає наступне: у трансцендентальному сенсі граматику необхідно розглядати як підклас або підрозділ семантики можливих світів.

Кантів рукописний спадок дає змогу глибше осягнути місце мови у трансцендентальній доктрині, а також з'ясувати джерела походження головних кантівських концептів. Зокрема, у нотатках до «Лекцій з Філософської енциклопедії» (бл. 1775 року) Кант експлікує конкретне підґрунтя свого ментального словника:

«Як маємо загальну граматику мови, так само слід намагатися відшукати й граматику мислення, що містила б загальні правила мислення. Загальна граматика містить загальні правила мови, не розглядаючи її особливостей, наприклад слів тощо. Латинська граматика пасує до всіх мов, оскільки вона найліпше розроблена. Тут форма мови й форма мислення паралельні й подібні, а позаяк ми мислимо за допомоги слів і повідомляємо наші думки іншому через мову, то має бути також і граматика мислення» [Kant, 1961: S. 51].

Питання про рух кантівської лінгвістичної рефлексії впродовж 1770—1780-х років наразі ще вимагає ґрунтовної деталізації. Але очевидно одне: Кант був певен того, що характер зв'язку між мовою та мисленням не є емпіричним, а завдання філософії перевизначається у річищі дослідження стосунку між сферою умов *можливого* досвіду та засобів артикуляції *дійсного* досвіду. Таким чином, це завдання можна інтерпретувати як настанову вивчення закономірностей формування класу модальних суджень. Проте виразною є й інша настанова — шукати ґенезу апріорних понять в етимології латинічних субстантивних дієслів, для чого ми маємо право припустити існування особливої науки, своєрідної *genealogia conceptualis* з межовим статусом поміж онтологією та чистою граматиною. Попри це Кантове

розуміння граматики ґрунтоване на тому, що вона змушена обмежитися допоміжною роллю і непридатна стати частиною епістемології: як писав Кант у листі до Л. Бека (від 1 липня 1794 року), «ми можемо обмінюватися думками з іншими, позаяк ми самі пов'язуємо уявлення в думки, а цей спосіб пов'язування є *універсальним для всіх*» [Кант, 1980: с. 594]. Відповідно діяльність свідомості передує і *a fortiori* уможливорює комунікацію взагалі. Зважаючи на сказане, було би перебільшенням оголосити Кантового суб'єкта пізнання прототипом «логічного еґоїста» [Capozzi, 1987: р. 125], адже він дотримується процедури (перетворює індивідуальну очевидність на знання), унормованої засадами розумності.

Результатом нашого екскурсу є висновок про двозначність Кантової розробки теми мови: з одного боку, у Канта відсутня доктрина лінгвістичної поведінки у розумінні вчення про граматичну класифікацію висловлювань; з іншого боку, маємо підстави стверджувати усвідомлення ним потреби у розробці метатеорії необхідної єдності логіки мислення та логіки вираження. Визначивши місце знакової системи у кантівському вченні, ми переходимо до висвітлення її ролі у синтетичній активності свідомості. Для цього проаналізуємо конотації концепту правила у трансцендентальній логіці.

II

На відміну від загальної логіки як канону мислення, трансцендентальна логіка аналізує походження категорій, що уможливають пізнання (В 80). Кантівська епістемологія ґрунтована на погодженості двох її рубрик: а) системи апріорних понять; б) системи пізнавальних здатностей. Обидві рубрики належать до архітектоніки трансцендентальної логіки, що не повинна суперечити законам формальної логіки, на яких ґрунтовані трансцендентальні твердження та їх доведення. Так, принцип каузальності, детально описаний в Аналогіях досвіду, впливає з імлікації *modus ponens*. Те ж саме правомірно щодо змісту синтетично-апріорних пропозицій. Хоча Кант і згадує в першій редакції «Критики чистого розуму» про «трансцендентальний закон», тобто обов'язковість даності нам предметів лише у формі явищ (А 110), йдеться радше про посилення коперниканської тези, адже автономних законів трансцендентальна логіка не має. У власних лекційних курсах з логіки упродовж 1771–1792 років⁴ Кант особливо підкреслює роль правил у здійсненні змоги судити.

⁴ Логічний корпус Кантового спадку включає в себе його рефлексії з розділів логіки, а також кілька конспектів, занотованих студентами й надалі відредагованих у рамках проекту видання творів Канта Пруської королівською академією наук. Сюди відносять «Логіку. Посібник до лекцій», підготовлену на прохання Канта його учнем Готлобом Єше й надруковану 1800 року (перевидана у ІХ томі *Кантіани*), рефлексії Канта на маргіналіях власного примірника книжки Георга Маєра «Компендіум вчення про розум» (XVI том академічного видання), лекційні курси за нотатками Бломберга, Філіпі,

Чим є правило з погляду формальної логіки і яку трансцендентальну властивість приписує йому Кант? Якщо послуговуватися термінами логіки силогізму, у суб'єктно-предикатному судженні правило виявляє зв'язок логічного синтаксису та семантики. Правила виведення шляхом перетворення суджень демонструють чинність законів логіки. Розширення знання передбачає, що кожен логічний висновок відбувається у згоді з правилами, що відображають способи створення й перетворення висловлювань. Природа формально-логічних правил полягає у визначенні умов істинності висловлювань. Правила, отже, уможливають спроможність повідомляти, адже «загальна граматики є формою мови взагалі. Говорять, проте, навіть не знаючи граматики, але той, хто говорить, не знаючи її, — насправді володіє граматикою і говорить за правилами, які він, проте, не усвідомлює» [Кант, 1980: с.319].

Якщо загальна логіка повинна відволікатися від змісту споглядання, тобто оперувати виключно поняттями, що задають межі відношення між іншими поняттями, то трансцендентальна логіка націлена на визначення умов зв'язку принципів розсуду. Згідно з Кантом, необхідними правилами є тільки правила логіки та філософії, решта сфер пізнання (математика, фізика, метафізика та мораль) залучають матеріально залежні, відтак випадкові правила, що жорстко лімітують їхню вузько-предметну царину. Так, навіть правила морального судження є матеріальними, оскільки їм приписують прикладний статус. Отже, якщо структура емпіричної мови відтворює певну універсальну синтаксичну структуру, то згідно з *modus tollens* висновуємо, що правила застосування розсуду можна видобути з граматичних правил. Попри видиму ясність ця теза є провокативною і вимагає аргументативної експлікації. (Варто додати, що свого часу її гіпостазування прискорило занепад аналітичної традиції і постання неопрагматизму.) Так чи так, апелюючи до поняття необхідних правил судження, Кант показує постійний інтерферентний стосунок між ними.

Тепер належить розкрити сутність правила у трансцендентальному розумінні цього терміна. Передусім головною його характеристикою є строга необхідність, загальність та безумовність щодо багатоманіття явищ (A 91). Для своїх дій свідомість потребує дороговказів (скористаймося влучною метафорою Вітгенштайна), формальних критеріїв, що в певній ситуації судження не допускають винятків, адже кожен приклад такого винятку полягає в емпіричному застосуванні апріорних правил, отож у правилі синтезу винятковість стосується матеріальної сторони досвіду, а саме відчуття. Узагальнимо Кантове тлумачення правила:

Пьолиця, Бузольга, Гофмана та ін. (зібрані у томі XXIV). Загалом публікація цієї частки кантівського спадку тривала найдовше, від 1800 до 1966 року, а обсяг надрукованих матеріалів перевищує 2500 сторінок. Крім того, досі не завершено опрацювання знайдених ще на початку 1980-х років трьох конспектів його лекцій з логіки.

«Розсуд завжди зайнятий тим, що розглядає явища з метою знайти в них якесь правило... Розсуд є *здатність до правил*... Оскільки правила є об'єктивними... їх називають законами... Поняття за своєю формою завжди є щось загальне, що слугує як правило... Цей зв'язок [між поняттями розсуду] дає нам правило, згідно з яким місце кожного поняття розсуду та їх усіх у повній системі таких понять можна визначити *a priori*... Ми... пізнаємо предмет, якщо ми внесли синтетичну єдність в багатоманітне споглядання. Ця *єдність правила* визначає все багатоманіття й обмежує його умовами, які уможливають єдність апперцепції» (A 126, 67, 105) [Kant, 1974: S: 180, 106, 166].

З поданого визначення випливає подвійний висновок. По-перше, розсуд схоплює у явищах те, що підлягає опрацюванню за правилом, отже він відкриває в своїх уявленнях нормативну регулярність, з якою повинен пізнавати. Тому, з одного боку, розсуд вкладає правила у змісти своїх актів, пов'язуючи уявлення за допомоги понять, а з іншого боку, синтетична природа розсуду означає, що він скеровує себе у цих рефлексійних відкриттях, дотримуючись правил, які покладені ним самим. Ментальний акт і рефлексія щодо нього відрізняються за способом референції до предмета чи себе самого. По-друге, правило — це універсальна й необхідна передумова єдності свідомості, яка, своєю чергою (і знову ж таки циркулярно), обґрунтовується як лімітація чуттєвого багатоманіття, урегульована принципом апперцепції. Останню якраз і слід розуміти як єдність дотримання правила. Таким чином, правило — це вимога синтезу явищ щодо об'єктивності їх значення. Оскільки ж правило — це не лише поняття, а й регулярність ужитку понять, цей результат повинен спиратися на здатність судити.

Розглянемо координацію когнітивних здатностей за аналогією зі структурою умовиводу. Нехай основою у цьому нам слугує силогізм:

Всі люди є смертні.

Деякі люди є філософи.

Всі філософи є смертні.

На цьому прикладі ми опишемо подібність здатностей як засновків у силогізмі: (1) виражає *розсуд*, що дає більший засновок, як правило, відношення між знанням та умовою його істинності; (2) виражає *здатність судити*, подану меншим засновком; (3) а висновок є правилом *розуму*, що підводить зумовлені положення під беззасновковий принцип. Звідси одержуємо процедуру підведення апріорних правил під абсолютне знання (B 360–361), в якій правила розуму спрямовують розсудові правила як орієнтири пов'язування предметів з поняттями та понять — з поняттями.

Екстраполюючи схему умовиводу на загальну граматику, зазначимо, що наочно закріплене відношення підпорядкування емпіричних понять (слів) чистим поняттям (категоріям) прояснює характер передування граматичних правил правилам *a priori*. Правила першого типу визначають форму висловлювання, тотожну акту свідомості. Разом з тим правила другого типу,

відволікаючись від змісту судження, надають синтетичній дії зрозумілої граматичної конструкції. Однак в обіжній мові більший засновок умовиводу можна вербалізувати через спотворене речення «Люди всі (...) смертні», а висновок — через «Філософи (...) люди смертні», де лакуни зображають мовленнєві паузи. Те, що справу зупиняє лише відсутність знаків пунктуації на письмі, засвідчує граничну відмінність між граматиною та логікою, а саме: окреме граматичне правило повинно передбачати логічне правило як власний регулятив. Утім, з універсальною граматиною справа стоїть інакше, оскільки її аналогізують щодо чистої логіки.

Інакше кажучи, зв'язок апіорних правил внутрішньо подібний до структури судження у спосіб, в який чисте поняття імплікує способи свого вжитку. Ці способи визначені модусами темпорального континууму сприйняття. Один і той самий об'єкт вчора й завтра ми сприймаємо по-різному, але лишається дещо стійке в його існуванні, що дає змогу сприймати цей об'єкт як конкретність — будинок, час доби, стежку. Для упорядкування чуттєвого розмаїття ми потребуємо низки приписів підведення зумовленого під безумовне, в яких діє субординація понять та засад. Так, актові сприйняття мають передувати, а відтак уможливлувати його зміст, а також: 1) правила часового відношення уявлень між собою; 2) правила єдності часу у свідомості; 3) правила єдності актів свідомості у синтезі самосвідомості. Приклад з рухом човна з другої «Аналогії досвіду» (В 238) демонструє обґрунтованість зв'язку уявлень у понятті каузальності. Ми, звісно, можемо сказати, що рух човна проти течії відбувався у напрямку, зворотному щодо нашої точки спостереження, і навіть збагатити свій опис уявними подробицями, але з такого опису події важко виокремити її реалістичний компонент. Обираючи з-поміж жанрів написання оповідок, читач з легкістю віднесе подібний опис до жанру фантастики. Відтак справа не у нашій неспроможності уявити обернений рух як такий — йдеться про *вимогу* дотримуватися засад, аби значення висловлювання не було лише ментальним привілеєм мовця, і отже, щоб правило мало експресію у мовленні.

Аподиктичність правил категорійного синтезу передбачає такі принципи єдності його в суб'єкті, що мусять давати обмеження для кожного емпіричного багатоманіття, яке не відповідає умовам єдності самосвідомості. Справді, акти ідентифікації та розрізнення речей-для-нас повинні відбуватися в тому, що я називатиму *колом взаємостосунку*. Найпростіший приклад допоможе нам розібратися, що тут маємо на увазі. Коли я здійснюю прогулянку в лісі, я бачу навколо себе дерева, кущі, яри, птахів. Для мене все *це* є певна конкретність, милуватися якою я готовий напрочуд довго. Але щойно я з'ясовую, що заблукав, неодмінним наслідком цього знання постає прагнення вийти з лісу. До цього моменту я усвідомлював ліс як тло реалізації свого дозвілля, натомість зараз я сприймаю кожну конкретність довкола себе як компонент поняття орієнтації, яке у цьому разі збігається з поняттям лісу. Це не означає, що знання значення слова «ліс» підказує мені спосіб вибратися

до найближчої траси. Здається, правильним має бути протилежне — неоволодіння поняттям лісу унеможливує, або принаймні ускладнює, вихід за межі лісу, позбавляючи мене уміння стосувати просторово-випадкове та раціонально-необхідне за критерієм. Саме це й прояснює сутність взаємостосунку: поняття «ліс» містить у собі критерій його ужитку, а вжиток — критерій підлягання правилам розрізнення та поєднання явищ. Звідси можемо стверджувати, що одночасними рубежами і епіцентром цього умовного кола слугує своєрідне правило всіх правил, без дії якого не може відбуватися концептуалізація моїх уявлень. Як було сказано, мовні правила як необхідні приписи спонукають нас вкладати у судження відповідний сенс.

Але якщо кожне правило є втіленням загальності і, отже, містить умови єдності досвіду загалом (В 236), то чи немає у цьому парадокса? Якщо правило встановлює ці умови єдності, тим самим воно виявляє умови істинності судження, а неперервний стосунок між цими умовами якраз і утворює досвід як ціле [Henrich, 1976: S.66]. Тому виправдано твердити, що досвід і судження є особливою, формально-матеріальною тотожністю; у ній формальний бік представлено логічними константами та операторами, а матеріальний — екстралінгвістичною реальністю, доступною нашій рецептивності, яка стає реальністю лишень здобуваючи собі позначення за допомоги логічних інструментів.

Допускаючи, що апперцепція є правилом єдності свідомості та критерієм обґрунтованого речення, а «Я мислю» — сингулярним судженням, ми постаємо перед утрудненням: як принцип самототожності може бути апіорним і водночас не належати до класу метафізичних речень на кшталт «Бог існує». Задля цього встановимо Кантові ознаки обґрунтованого речення. Його модель подибуємо у трансцендентальному твердженні⁵, яке: а) може бути доведене за допомоги одного лише остенсивного, або прямого, доказу; б) має виникнути на основі лише одного поняття (В 815–816), яке описує передумови предметного знання, за формою доведення *modus tollens*. Прикладом такого речення є твердження «Всі люди мають здатність до пізнання» або принцип каузальності «Все, що відбувається, має свою причину». Самообґрунтованим реченням є таке трансцендентальне висловлювання, яке закладає в собі передумову власної істинності, а саме досвід (В 765). Граматична форма таких речень відображає структуру трансцендентального аргументу (якщо S, то Q; Q, отже S).

Як стосунок первинної єдності щодо всіх актів мислення принцип Я мислю зумовлює собою осмисленість будь-якого твердження, похідну від

⁵ Згадуваний німецький іменник *Satz* виявляє спорідненість твердження, речення та теоретичної тези. Кант неодноразово користується завдяки його полісемії. Зважаючи на особливість семантики кантівських термінів, я ототожнюватиму *transzendente Satz* з «трансцендентальним твердженням», «трансцендентальним положенням» чи «трансцендентальним реченням» залежно від контексту, так, як це має місце в аналітичному прагматизмі, де термін *transcendental proposition* є еквівалентом усіх перелічених словосполук в особливій сфері логічних підстав досвіду.

єдності мислення взагалі, і зрештою доведення трансцендентальних речень, оскільки «Я мислю має бути спроможне супроводжувати всі мої уявлення... [адже] різноманітні уявлення не були б моїми уявленнями, якби разом не належали до однієї самосвідомості» (В 131–132) [Kant, 1974: S. 135–136].

Відповідно саме це положення є матрицею всіх емпіричних висловлювань і як таке включає умови своєї засадничості. У рамках нашого аналізу вираз «належне до чуттєвості» необхідно інтерпретувати як «те, що підлягає матеріальним умовам істинності судження». Йдеться лише про критерій задовільності змісту судження, натомість трансцендентальний характер «Я мислю» не є змістовим за визначенням, з чого висновуємо, що положення про первинну апперцепцію повинно мати статус допредикативного, а тому не ідентичного будь-якому засновкові у судженні. Наголос на тому, що в апперцепції «не є даним жодне різноманіття» споглядань (В 135), спонукає визнати її єдністю функцій судження, а не сингулярним судженням і тим паче не простим реченням. Радше вона слугує пресупозицією предикації, самою здатністю позначати дещо й увиразнювати в загальному. У такий спосіб Кант недвозначно підкреслює вторинність лінгвістичної репрезентації щодо логічного принципу самототожності [Girrer, 1987: S.93]. Це означає, що осмислені твердження особи, що мислить, повинні містити це апіорне положення, навіть якщо воно не артикульоване у реченні (Пор. «Гарний краєвид!» та «([Я мислю] так, (що) гарний краєвид (для мене реальний)»). Тільки та форма єдності ментальних актів претендує на значущість, яку скеровано системою правил, тотожних умовам єдності трансцендентального суб'єкта і нумеричної тотожності суб'єкта, що судить. Трансцендентальні обґрунтовані речення, упривілейований статус яких зумовлює об'єктивне підґрунтя усіх інших речень, є метареченнями⁶. Відповідно «Я мислю» не є обґрунтованим реченням у розумінні трансцендентального положення про причиновість⁷, але, як функція синтетичного акту, містить у собі формальну множину подібних речень.

⁶ Схоже визначення «речень вірогідності» (*Sätze der Gewißheit*) пропонує Вітгенштайн. Він висуває вимогу невідності класу висловлювань («Філософські дослідження», § 185) [Wittgenstein, 1999: S. 74–75], в яких допустима синонімія дескриптивних термінів. Через це між мовними іграми діє відношення логічної схожості, всередині емпіричних тверджень у цих іграх, — виведення за аналогією. Це можливо внаслідок не апіорного порядку, а конвенційних правил мововжитку. Важливо, що такі речення не відповідають критеріям істинності, але так само не є безглуздими; такою є аксіоматика, що конститує принцип довіри або пресупозиції (§ 163–164) [Wittgenstein, 1999: S. 66–67]. Регулярність ужитку цих речень у мові переконує в їхній «синтезуючій» ролі щодо «багатоманіття змісту» висловлюваного. Звісно, більшість тез Вітгенштайна не мають Кантового походження, проте у них легко зчитується спільна основа: правила скеровують наші дії, і природа правил має зумовлювати точність лінгвістичного значення. Хоча Вітгенштайн не послуговувався концептом «принцип довіри», проте йшлося йому про те саме, що й Девідсону в його теорії радикальної інтерпретації.

⁷ Про те, чи можна вважати *всі* трансцендентальні речення однаково обґрунтованими, див. полеміку Конрада Крамера з Манфредом Баумом [Cramer, 1979: p. 38–41].

Для того, щоб твердження, що включає в себе принцип об'єктивності самосвідомості, було обґрунтованим, слід допустити просту довідність цього принципу. Непроблематична очевидність, притаманна самосвідомості, робить Кантові спроби подати нерегресивну аргументацію щодо неї в дедукції категорій плутаними. Це свідчить про автореферентність положення, зміст якого не включає умов його істинності і способів спростування. Оскільки ж зазначений принцип також не є реченням, яке підпадає під критерії верифікації або фальсифікації, зважаючи на його нерелевантність суб'єктно-предикатній структурі речень, залишається визнати у трансцендентальному *Я мислю* функцію судження, що є первинною самототожністю його суб'єкта, отже пракатегорією або граничним правилом для інших правил синтезу.

Єдність досвіду вимагає, щоб правилами синтезу уявлень, а відтак і пізнання, були чисті поняття або категорії. Якщо «правило самосвідомості» дає нам умови єдності змістів свідомості, то єдність ментальних актів, зв'язок між якими уможлиблюють ці змісти, повинен передбачати умови осмисленості суджень, в яких правила знаходять застосування. Ці правила належать природі самого розсуду, оскільки містять у собі всю множину способів їх застосування (В 171). А це, своєю чергою, можливо тільки за умови, що правила та шляхи їх ужитку заздалегідь відомі, тобто ідентичні структурі його актів.

Принцип такої єдності ще вимагає експлікації й роз'яснення, передуючи сучасним дискусіям про дотримання правила, в якому можлива амбівалентність між інтерпретацією і несвідомим схопленням-розумінням. Кваліфікація цієї двозначності завдячує граматичним студіям пізнього Вітгенштайна. Вона ставить нас перед вибором [Witgenstein, 1999: S.85]: або ми дотримуємося правила, витлумачуючи його нормативно, але в такому разі інтерпретація може містити у собі скептичні тези, або ми чинимо за правилом автоматично («наосліп»), але в цьому разі виникає трудність диференціації строгих та нестрогих правил. Якщо ми допускаємо існування нестрогих правил, ідея нормативності дотримання їх знає релятивізацію.

Та чи розуміє Вітгенштайн правила так само, як Кант? І якщо у цьому пункті їхні погляди збігаються, чи додає нам граматичне розуміння правила ясності щодо стосунку мови та мислення *sub specie logicae transcendentalis*?

Нагадаємо, що для Канта правило — це визначення умов зв'язку між апріорними поняттями у судженні, отже, правило є комбінація способів синтезу уявлень у знання. Інакше бачення справи помічаємо у Вітгенштайна, який підходить до проблеми з боку *граматичної критики*, тобто під кутом контекстуального вжитку слів у рамках сукупної практики певної мовної спільноти. Він уникає дефініції цього терміна, вказуючи, що визначають правило не слова, а процедури дотримання його, тому таке визначення можливо лише остенсивно й регресивно [Витгенштейн, 2008: с.248, 253]. Щоправда, тло Вітгенштайнових міркувань дає нам збагнути, що царина граматики охоплює передусім опис багатоманітності логічних можливостей,

увираженних у правилах, за якими відбувається та чи та мовна практика. Відповідно, можливі конкретні граматичні ігри на кшталт математики, літератури, повсякденної розмови тощо. Граматичне правило є, отже, вираженням припису про те, як діяти (тотальна символічна опосередкованість діяльності з необхідністю включає «говорити» до рамок «діяти»). Воно містить у собі кілька примітних ознак. Щоправда, тло Вітгенштайнових міркувань дає нам збагнути, що царина граматики охоплює передусім опис багатоманітності логічних можливостей, увираженних у правилах, за якими відбувається та чи та мовна практика. Відповідно, можливі конкретні граматичні ігри на кшталт математики, літератури, повсякденної розмови тощо. Граматичне правило є, отже, вираженням припису про те, як діяти (тотальна символічна опосередкованість діяльності з необхідністю включає «говорити» до рамок «діяти»). Воно містить у собі кілька примітних ознак. Таке правило, по-перше, означає знання того, як треба діяти у комунікативній ситуації. По-друге, правило поділяє з мовою один порядок, тому опанування мови веде до оволодіння правилами, і навпаки. По-третє, правило показує «царину свого розширення», тобто воно розгортає мереживо значень у застосуванні — на цьому ґрунтована відома теза про *Bedeutung als Anwendung*, значення як ужиток. По-четверте, правило гарантує економію інтерпретативних зусиль суб'єкта, адже практика оволодіння мовою забезпечує мовця достатнім запасом уміння вгадувати, до чого веде правило. Нарешті, кожне правило чинне лише настільки, наскільки воно відсилає до іншого правила, наступної дії у послідовності дій. Таким чином, у концепції граматичного дотримання правил очевидність набуває аксіоматичної засадовості, і цим задає напрямок для перетину між мовними практиками:

«Якщо ти володієш правилом, твій маршрут визначено заздалегідь... Нас спонукає використовувати правило так, як ми це робимо у конкретній точці ряду, не акт осяяння, інтуїція. Меншою плутаниною було би назвати це актом рішення, хоча... не відбувається нічого схожого на акт рішення... *Ми не потребуємо причини для дотримання правила так, як ми його дотримуємося*» [Вітгенштейн, 2008: с.254; с.191–192].

Парадоксальним є те, що дотримання правила є «загадковою» дією, яка забезпечує нас чітким знанням маршруту руху. Оскільки воно показує себе лише в момент, коли ми його дотримуємося, правило є актуалізацією регулярного припису з певним прогнозованим наслідком. Проблематизацію того, як ми вміємо розрізнити строгі правила від нестрогих, Вітгенштайн, зрештою, залишає без відповіді. Можливе розв'язання проблеми потребує прийняття одного із засновків — або правило є апріорною конструкцією, або воно походить з граматики емпіричної мови. Якщо дотримуватися першого припущення, тоді філософська граматика має бути доповнена системою чистих понять, що для Вітгенштайна неприйнятно, адже у цьому разі дотримання правила виключає помилку; навіть речення

математики є не безумовним «кошиком істин», а *переходом* від однієї мовної гри до наступної або ж переходом у *межах* родинної спорідненості математичних ігор. Якщо визнати достатність другого припущення, тоді слід відмовитися від ідеї фундаментальних засад, а наукам — від спроб самообґрунтування. Грубо кажучи, строгі правила від нестрогих мають відрізнятися тим, що строгі «підштовхують» нас чинити «саме ось так» і задають при цьому видимий горизонт результатів, а нестрогі залишають простір для маневру, живлячи рефлексійність суб'єкта. Граматика схильна тиснути на нас, але оскільки мова функціонує у різних ситуаціях неоднаково, дія правил може змінюватися [Wittgenstein, 1999: S.102]. Нам бракує чітких підстав поставити знак тотожності між граматичним правилом та строгістю семантики.

Здається, що точку дотику між Кантовою та Вітгенштайною моделями ми намацуємо у співвіднесенні ідей пасивних синтезів виображення та дотримання правила наосліп. Продуктивність такого улагодження знімає жорсткі рамки апріоризму з поняттєвого арсеналу пізнання. Та попри бажану подібність ця схожість позицій залишає більше натяків, ніж ясності. Головним вододілом тут є різночитання *значення*, полеміка про сутність якого, найімовірніше, спонукала би Вітгенштайна поставити Канта в один шерг з Августином⁸. Як ми показали, критичний ідеалізм пропонує начерк власної теорії лінгвістичних умов ментальної дії. Засадовим стосовно неї є поняття правила, узгодженого з концептом єдності свідомості. Взаємовплив мислення та мовлення можна гіпотетично експлікувати на рівні пасивних актів узгодження слів з поняттями, маршрут якого має бути прописаний універсальною граматикою. Проте брак критеріїв для розрізнення строгих та нестрогих правил як у трансцендентальному критицизмі, так і у граматичній філософії вимагає доопрацювання цих теорій значення.

ДЖЕРЕЛА

Витгенштейн Л. Коричневая книга // Витгенштейн Л. Голубая и коричневая книги / Пер. с англ. В.А.Суровцева, В.В.Иткина. — Новосибирск: Сибирское университетское изд-во, 2008. — С.115–240.

Кант И. Об одном открытии, после которого всякая новая критика чистого разума становится излишней ввиду наличия прежней (против Эберхарда) [1790] // Кант И. Трактаты. Рецензии. Письма / Под ред. Л.А. Калининкова. — Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2009. — С.38–114.

Кант И. Прологемени до кожної майбутньої метафізики, що може постати як наука [1783] / Пер. з нім. В. Терлецького. — К.: ППС-2002, 2005. — 178 с.

⁸ Деякі кантознавці переконані, що кантівська філософія є проектом несуперечливої побудови семантики [Hogrebe, 1974; Coffa, 1991; Loric, 2000] та граматики [Girrer, 1987; Stetter, 1997]. Фундатори цих підходів виходять із тези про трансцендентальний розум, положення якого у виразненні в культурно-історичних мовах. З думки про мінливість словників вони висновують ідентичність ментального «сценарію» їх носіїв.

- Kant I.* Logika. Pособие к лекциям [1800] // Кант И. Трактаты и письма / Под ред. А.В. Гулыги. — М.: Наука, 1980. — С.318–444.
- Kant I.* Избранные письма // Кант И. Трактаты и письма / Под ред. А.В. Гулыги. — М.: Наука, 1980. — С.505–619.
- Симон Й.* Імануель Кант // Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського / Упор. Т. Борше; пер. з нім. А. Богачова, І. Іващенко, К. Ткаченка. — К.: Курс, 2008. — С.243–269.
- Butts R.E.* The Grammar of Reason: Hamann's Challenge to Kant // Synthese. — 1988. — Vol.75. — P.251–283.
- Carozzi M.* Kant on Logic, Language and Thought // Speculative Grammar, Universal Grammar, Philosophical Analysis / Ed. by D. Buzzetti, M. Ferriani. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 1987. — P.97–147.
- Coffa J.A.* The Semantic Tradition from Kant to Carnap. To the Vienna Station. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991. — 445 p.
- Cramer K.* A Note on Transcendental Propositions in Kant's Critique of Pure Reason // Transcendental Arguments and Science / Ed. by R.-P. Horstmann, L. Krüger. — Dordrecht: Reidel Publishing, 1979. — P.37–43.
- Forster M.N.* Kant's Philosophy of Language? // Tijdschrift voor Filosofie. — 2012. — № 74. — P.485–511.
- Gipper H.* Das Sprachapriori. Sprache als Voraussetzung menschlichen Denkens und Erkennens. — Stuttgart; Bad Canstatt: Frommann-Holzboog, 1987. — 328 S.
- Hamann J.G.* Metakritik über den Purismus der reinen Vernunft [1784] // Hamanns Schriften / Hrsg. von Fr. Roth. — Leipzig: Raimer, 1825. — Bd 7. — S.1–16.
- Henrich D.* Identität und Objektivität. Eine Untersuchung über Kants transzendente Deduktion. Vorgetragen am 9. November 1974. — Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1976. — 112 S.
- Hogrebe W.* Kant und das Problem einer transzendentalen Semantik. — Freiburg; München: Verlag Karl Alber, 1974. — 204 S.
- Kant I.* Anthropologie in pragmatischem Standpunkt [1798] (Akademische Ausgabe, Bd. VII). — [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: <http://www.korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/aa07/>. (s.a.)
- Kant I.* Kritik der reinen Vernunft [1797]. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974. — 717 S.
- Kant I.* Kritik der Urteilskraft [1790] (Akademische Ausgabe, Bd. V). — [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: <http://www.korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/aa05/>. (s.a.)
- Kant I.* Vorlesungen über Enzyklopädie und Logik. Vorlesungen über Philosophische Enzyklopädie, hrsg. von Gerhard Lehmann. — Berlin, 1961. — Bd 1. — 132 S.
- Loparic Z.* A semântica transcendental de Kant. — Campinas: CLE/Unicamp, 2000. — 326 p.
- Lütterfelds W.* Kant in der gegenwärtigen Sprachphilosophie // Warum Kant heute? / Hrsg. D. Heidemann, K. Engelhard — Berlin: Walter de Gruyter, 2003. — S.150–176.
- Stetter Ch.* Schrift und Sprache. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. — 672 S.
- Wittgenstein L.* Philosophische Untersuchungen [1953] / Transl. by G.E.M. Amscombe. 2nd ed. — Oxford: Blackwell Publishers, 1999. — 272 p.

В'ячеслав Ціба — кандидат філософських наук, викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Сфера наукових інтересів — філософія І. Канта, епістемологія, аналітична філософія, метафізика.
